Joanna Górską-Szymczak¹

Grzegorz Górski²

Orzeczenia *ultra vires* Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej i ich ocena w orzecznictwie niemieckiego Federalnego Trybunału Konstytucyjnego. Uwagi na marginesie orzeczenia z 5 maja 2020 r.

Słowa kluczowe: Federalny Trybunał Konstytucyjny, Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej, prawo europejskie, Europejski Bank Centralny

Keywords: Federal Constitutional Court, Court of Justice of the European Union, European Law, European Central Bank

Streszczenie

5 maja 2020 r. Niemiecki Federalny Trybunał Konstytucyjny (FCC) orzekł o legalności programu zakupu aktywów sektora publicznego ustanowionego przez Europejski System Banków Centralnych (ESBC). Co szczególnie istotne, kwestia ta była przedmiotem orzeczenia w trybie prejudycjalnym Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE), wydanego w następstwie zapytania niemieckiego sądu.

Decyzja FCC ma szczególne znaczenie w kontekście planów uruchomienia Europejskiego Funduszu Odbudowy w celu zwalczania skutków pandemii koronawirusa. Niemiecki sąd zakwestionował traktatowe podstawy decyzji Europejskiego Banku Centralnego (EBC), na podstawie których wyemitowano obligacje. Co szczególnie istotne, niemiecki sąd podkreślił nie tylko prawo, ale wręcz obowiązek zbadania przez sądy konstytucyjne państw UE, czy działalność instytucji europejskich wykracza poza uprawnienia przyznane im w traktatach (*ultra vires*).

¹ ORCID ID: 0000-0003-1899-0105, doktor, Kolegium Jagiellońskie – Toruńska Szkoła Wyższa. E-mail: j.m.gorska@gmail.com.

² ORCID ID: 0000-0003-2057-5816, doktor habilitowany, Kolegium Jagiellońskie – Toruńska Szkoła Wyższa. E-mail: g.k.m.gorski@gmail.com.

Treść tej decyzji i jej obszerne uzasadnienie z pewnością będą miały duży wpływ na funkcjonowanie Unii Europejskiej.

Abstract

***Ultra vires* Rulings of the Court of Justice of the European Union and their Assessment in the Jurisprudence of the German Federal Constitutional Court. Aside from the Judgment of May 5, 2020**

On May 5, 2020, the German Federal Constitutional Court (FCC) ruled on the legality of the public sector asset purchase program established by the European System of Central Banks (ESCB). What is particularly important, this issue was the subject of a preliminary ruling by the Court of Justice of the European Union (CJEU), issued following an inquiry from a German court.

The FCC's decision is of particular importance in the context of plans to launch a European Reconstruction Fund to combat the effects of the coronavirus pandemic. The German court questioned the treaty bases of the decisions of the European Central Bank (ECB) on the basis of which the bonds were issued. What is particularly important, the German court emphasized not only the right, but even the obligation to examine by the constitutional courts of the EU Member States whether the activity of European institutions goes beyond the powers conferred on them in the treaties (*ultra vires*).

The content of this decision and its extensive justification will certainly have a great impact on the functioning of the European Union.

I. Uwagi wprowadzające

5 maja 2020 r. Drugi Senat niemieckiego FTK wydał orzeczenie³, którego skutki dla dalszego istnienia tzw. Projektu europejskiego, a raczej ściślej dla Unii Europejskiej, będą oceniane w przyszłości jako – zapewne – porównywalne z amerykańskim atakiem jądrowym na Japonię w 1945 r. Zasadnicza treść

³ W tekście tym korzystamy z treści rozstrzygnięcia w angielskiej wersji językowej: https://www.bundesverfassungsgericht.de/SharedDocs/Entscheidungen/EN/2020/05/rs20200505_2bvr08591Sen.html;jsessionid=C2E0FA19EDE387BAE486CE39F5016C22.2_cid393 (6.02.2021).

tego rozstrzygnięcia, w dzisiejszej rzeczywistości stawia pod znakiem zapytania zdolność Unii Europejskiej. do stworzenia skutecznych planów działań wyjścia z historycznej zapaści ekonomiczno-społecznej.

Nie ulega wątpliwości, że przemyslenia sędziów niemieckiego FTK każą dokonać bardzo głębokiej refleksji, nad dotychczasowym sposobem działania instytucji europejskich. Te bowiem, realizując w ostatnich latach koncepcję federalistyczną, dążyły do pozatraktatowego przekształcenia Unii. Przekształcenie to miało polegać na zmianie jej dotychczasowego charakteru z *sui generis* organizacji międzypaństwowej, na zunifikowane państwo federalne. Operacja powyższa miała się dokonywać głównie przy pomocy trzech instrumentów, bowiem nie było i nie ma żadnych szans, aby operację tę przeprowadzić w drodze traktatowej. Tymi instrumentami były:

1. Orzecznictwo Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej (TSUE),
2. Rozszerzająca się, wykraczająca poza uprawnienia traktatowe aktywność prawotwórcza Komisji Europejskiej (KE);
3. Coraz bardziej aktywna, wykraczająca poza stypulacje traktatowe, polityka Europejskiego Banku Centralnego.

We wszystkich tych obszarach dostrzec można było ewidentne ich działanie *ultra vires*. Polegało ono albo wprost na neglizowaniu ewidentnych limitacji wynikających ze stypulacji prawa traktatowego, albo na bezceremonialnym i selektywnym wkraczaniu w sfery kompetencji zastrzeżonych państwom członkowskim, pod pozorem działania na podstawie traktatowych klauzul generalnych („wartości europejskie”, „ochrona praworządności”).

Klasycznym przykładem takiego postępowania, jest uzurpacyjne działanie KE i TSUE w jedynym z najbardziej oczywistych obszarów zastrzeżonych do kompetencji państw członkowskich – organizacji wymiaru sprawiedliwości – jakie ma miejsce w odniesieniu do Polski. Można jednak zaryzykować twierdzenie, że z uwagi na znaczenie prawa precedensowego kreowanego przez TSUE⁴, federaliści dominujący w tym ciele uznali, iż zbudowane w procedurach przeciw Polsce narzędzia, spetryfikują model uznania roli KE i TSUE jako *de facto* kreatorów państwa federalnego.

⁴ Szerzej zob: J. Górską-Szymczak, „More perfect Union” versus „ever closer Union” Rozwój unii międzypaństwowych w Stanach Zjednoczonych i Unii Europejskiej w pierwszych pięćdziesięcioleciach ich istnienia, Toruń 2018.

To zamierzenie jest aż nadto oczywiste, w kontekście doświadczeń związanych z tworzeniem USA jako państwa federalnego. To tam właśnie Sąd Najwyższy w okresie prezesury J. Marshalla⁵, poprzez rozliczne precedensy wykreował podstawy do ugruntowania podbudowy konstytucyjnej, dla pojmowanej jako federacja unii⁶. Rząd Federalny, umocniony precedensowymi rozstrzygnięciami Sądu, w okresie Wojny Secesyjnej i po niej, ostatecznie przesądził taki właśnie, federalny charakter państwa.

To właśnie te doświadczenia usiłują od kilkunastu lat naśladować sędziowie TSUE. Czołową postacią tego nurtu jest obecny jego przewodniczący K. Lenaerts, który dał wyraz swoim poglądom w tej materii w wielu fundamentalnych publikacjach⁷ na temat prawa europejskiego jeszcze z okresu, zanim zajął fotel sędziego, a potem przewodniczącego TSUE⁸.

Ten kontekst jest konieczny aby zrozumieć istotę rozstrzygnięcia niemieckiego FTK. Wpisuje się ono bowiem w podstawowy spór toczący się w Europie, a którego skutki rujnujące tzw. Projekt europejski choćby w postaci Brexitu czy permanentnego strukturalnego kryzysu strefy Euro, obserwujemy na bieżąco.

II. Sprawy 2 BvR 859/15 i 2 BvR 1651/15

Punktem wyjścia do naszych rozważań jest ustalenie tego, co było przedmiotem rozpoznawania przez FTK. Skargi zostały złożone przez łącznie po-

⁵ Szerzej zob: G. Górski, *Sąd Najwyższy USA pod prezesurą J. Marshalla 1801–1835*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2001, t. XI, z. 1.

⁶ Szerzej zob. J. Górski-Szymczak, op.cit.; G. Górski, *Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych do 1930 roku*, Lublin 2006.

⁷ Chodzi tu o jeden z najważniejszych podręczników zawierających kompleksowe opracowanie prawa europejskiego: K. Lenaerts, P. Van Nuffel, R. Bray, *Constitutional Law European Union*, London 1999 – później wielokrotnie wznawiany z van Nuffelem (pod tytułem *European Union Law*). To niewątpliwie kierunki myślenia i interpretacje określone przez Lenaerts, ukształtowały dominujące poglądy elit europejskich na konstytucyjne uwarunkowania ewolucji Unii.

⁸ Można byłoby jednak sarkastycznie zauważyć, że ten flamandzki Belg nie osiągnął oszałamiających sukcesów na gruncie lokalnym, w dziele uratowania „federacji” belgijskiej. Zapewne zatem podjął się budowy federacji z prawie trzydziestu państw europejskich. Zważywszy na osiągnięcia swoje i innych wspierających go osób właśnie w Belgii, trudno wszakże wieszczęć mu sukces w dziele „federalizowania” Europy.

nad 1730 skarżących i zgrupowane zostały pod czterema sygnaturami: 2 BvR 859/15, 2 BvR 1651/15, 2 BvR 2006/15 i 2 BvR 980/16. Ponieważ zarzuty sformułowane w skargach pod dwoma ostatnimi sygnaturami zostały odrzucone, w sferze naszych zainteresowań pozostają dwie pierwsze skargi.

Najogólniej rzecz ujmując, skarżący zakwestionowali program zakupu aktywów sektora publicznego (PSPP). Program ten jest elementem Rozszerzonego Programu Zakupu Aktywów (EAPP) przyjętego przez ESBC. Skarżący twierdzili, że decyzje Europejskiego Banku Centralnego (EBC), na których oparty został ten program (przyjęty w 2015 r.), stanowi akt *ultra vires*, a więc przyjęty został ponad kompetencjami przyznanymi EBC w Traktatach.

Twierdzili zatem, że program narusza zakaz finansowania pieniężnego sformułowany w przepisie art. 123 ust. 1 Traktatu o Funkcjonowaniu Unii Europejskiej (TFUE) i zasadę przyznania określoną w przepisie art. 5 ust. 1 Traktatu o Unii Europejskiej (TUE) w związku z przepisami art. 119, art. 127 i nast. TFUE. Skarżący zarzucili również naruszenie tożsamości konstytucyjnej zapisanej w niemieckiej ustawie zasadniczej (NUZ) w zakresie, w jakim programy naruszają uprawnienia budżetowe niemieckiego Bundestagu.

Konkretyzując zarzuty w obu sprawach, wskazano iż:

1. Doszło do zaniechania przez rząd federalny i Bundestag podjęcia kroków, w celu zapewnienia odwołania lub niewdrożenia szeregu decyzji EBC poczynwszy od decyzji z 4 marca 2015 r.,
2. Doszło do zaniechania przez Bundesbank wniesienia do Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej przeciwko EBC sprawy skierowanej przeciwko udziałowi banku niemieckiego w programie zakupu aktywów,
3. Należy wykluczyć możliwość zastosowania wyroku Trybunału Sprawiedliwości Unii Europejskiej z 11 grudnia 2018 r. – sprawa 493/17, Weiss i in. – w ramach niemieckiej ustawy zasadniczej.

III. Orzeczenie Europejskiego Trybunału Sprawiedliwości (TSUE) w sprawie Weiss i in. w trybie prejudycjalnym

Zagadnienia będącym przedmiotem rozpoznania przez FTK były wcześniej przedmiotem orzekania przez TSUE, do którego niemiecki trybu-

nał skierował pytania prejudycjalne. FTK miał świadomość, iż rozstrzygnięcie tego problemu ma olbrzymie znaczenie dla przetrwania Eurozony i utrzymania stabilności waluty europejskiej, wreszcie sytuacji gospodarczej większości krajów UE. Jak wiemy już z późniejszych wypowiedzi sędziów niemieckich, sądzili oni iż to TSUE rozstrzygnie o oczywistej niezgodności wprowadzonego przez EBC mechanizmu finansowego z prawem traktatowym Unii.

Wbrew oczekiwaniom sędziów niemieckich TSUE w swoim orzeczeniu z 11 grudnia 2018 r. (C-493/17, Weiss i in.)⁹ oddalił wątpliwości sformułowane w ich zapytaniu. Warto nadmienić, że skład pod przewodnictwem wspomnianego K. Lenaerts, przyjął argumentację przygotowaną przez sędziego sprawozdawcę Larsa Bay Larsena. Jest to bardzo ważna informacja, bowiem sędzia Bay Larsen jest Duńczykiem, a więc reprezentuje kraj, który nie wchodzi w skład strefy Euro. Być może to właśnie pozwala zrozumieć, dlaczego przy lekturze uzasadnienia tego orzeczenia odnosi się nieodparte wrażenie jego daleko idącej powierzchowności. Tymczasem zważywszy na ogromne konsekwencje tego orzeczenia, należałoby się spodziewać poważnie pogłębionej analizy niezwykle przecież skomplikowanego zagadnienia. Nic takiego jednak nie miało miejsca i można zaryzykować twierdzenie, że tą zaprezentowaną dezynwolturą TSUE otworzył drogę do ostatecznego stanowiska FTK.

Ta swoista nonszalancja TSUE powodowana była zapewne przekonaniem, że FTK po prostu nie będzie mógł orzec inaczej niż sąd luksemburski. Przeświadczenie to wynikało nie tyle nawet z faktu uznawania przezeń swojej zwierzchności jurysdykcyjnej i przekonania, że obszar rozstrzygania należy bezwzględnie do kompetencji Unii. Wydaje się że TSUE uznał, iż znaczenie roztrząsanego zagadnienia dla utrzymania strefy Euro i sytuacji gospodarczej niemal wszystkich krajów europejskich, w tym także dla gospodarki niemieckiej, zmusi sąd niemiecki *nolens volens* do zaakceptowania nonszalanckiego stanowiska TSUE.

⁹ Zob. Treść orzeczenia w języku polskim: <http://curia.europa.eu/juris/document/document.jsf?jsessionid=382C9D1595EE50D5ED7A658CC2279991?text=&docid=208741&pageIndex=0&doclang=PL&mode=lst&dir=&occ=first&part=1&cid=352581> (6.02.2021).

IV. 5 maja 2020 r. – europejskie trzęsienie ziemi

Jeśli oczy Europy skierowane były 5 maja 2020 r. na Karlsruhe, to wiązało się to nawet nie tyle z zainteresowaniem, jak ułożą się w następstwie orzeczenia relacje pomiędzy TSUE a FTK, czy jak wpłynie ono na postęp czy regres projektu europejskiego. Podstawowym problemem był los *Expanded Asset Purchase Programme*. To bowiem mechanizm przyjęty w ramach tego programu w 2015 r., miał być fundamentem przygotowywanego od szeregu tygodni podobnego, choć w wielokrotnie większej skali programu planowanego jako podstawowy instrumentem pozyskania środków koniecznych na walkę ze skutkami ekonomicznego upadku pandemicznego¹⁰.

Dlatego w przeddzień posiedzenia FTK, nieoficjalny portal Unii Europejskiej „Politico” wołał: „Europe’s economic future in German judges’ hands”¹¹. I dlatego kiedy orzeczenie stało się faktem, TV Euronews informowała, że niemiecki sąd odpalił opcję nuklearną¹². Na tle coraz bardziej roztrząsanego orzeczenia, toczy się już bardzo ożywiona dyskusja dotycząca perspektyw UE¹³. Również w USA niemal natychmiast poddano wnikliwej analizie konsekwencje orzeczenia niemieckiego FTK dla sytuacji w Europie¹⁴.

¹⁰ Zaplanowano tzw. *Pandemic Emergency Purchase Programme* o wartości wykupu przez ECB na poziomie 750 mld. Euro.

¹¹ <https://www.politico.eu/article/germanys-top-court-may-decide-europes-economic-future> (6.02.2021).

¹² Germany’s Constitutional Court has gone nuclear. What happens next will shape the EU’s future, <https://www.euronews.com/2020/05/15/germany-constitutional-court-gone-nuclear-what-happens-next-will-shape-the-eu-future-view> (6.02.2021).

¹³ Zob. np. tekst O. Lahodinsky’ego, wpływowego prezesa Europejskiego Stowarzyszenia Dziennikarzy (EAJ) na portalu New Europe pt. *Why the judgment of the German Constitutional Court is extremely dangerous for the EU*: <https://www.neweurope.eu/article/why-the-judgment-of-the-german-constitutional-court-is-extremely-dangerous-for-the-eu> (6.02.2021). W podobnym tonie komentują w tekście zamieszczonym na portalu European Council on Foreign Relations P. Buras, J. Dalhuisen, *The German Constitutional Court’s ruling: A wake – up call for Europe*, https://www.ecfr.eu/article/commentary_the_german_constitutional_courts_ruling_a_wake_up_call_for_europ (6.02.2021).

¹⁴ Zob. np. ciekawe spostrzeżenia D.R. Camerona, *German Constitutional Court rejects European Court of Justice ruling on bond purchases as EU heads into “historic recession”* na portalu: Yale Macmillan Center: <https://macmillan.yale.edu/news/german-constitutional-court-rejects-european-court-justice-ruling-bond-purchases-eu-heads> (6.02.2021) czy N. Kenny, *The German Constitutional Court vs the European Court of Justice: The Fracturing of the European*

Dodać tu należy bardzo istotny element personalny. Orzeczenie firmowane było – tak jak całe postępowanie od początku jego zawiśnięcia przed FTK – przez sędziego Andreasa Voßkuhle¹⁵. Sędzia Voßkuhle był przewodniczącym FTK i jego kadencja upływała nazajutrz po posiedzeniu Trybunału, czyli 6 maja 2020 r. Został on sędzią FTK „z klucza” partyjnej rekomendacji socjaldemokratycznej SPD. Co jednak istotne, w 2012 r. to właśnie jego jako kandydata na prezydenta federalnego zarekomendowała imieniem chadeckiej większości parlamentarnej CDU/CSU Angela Merkel.

Voßkuhle kończąc swoją misję sformułować miał zatem swoisty testament. Wydawało się przez długi czas, że jako osoba politycznie powiązana z obozem socjalistycznym, a więc jednoznacznie „proeuropejskim”, rozumie on konieczność zaakceptowania wytworzonego przez ECB instrumentu finansowego. I o ile przed pandemią, chodziło raczej o zasady, o tyle w realiach powstałych na przełomie lutego i marca 2020 r., chodziło przecież o „ratowanie Europy”. Jak się jednak okazało, sędzia Voßkuhle okazał się odporny na tę presję.

V. Tezy orzeczenia Federalnego Trybunału Konstytucyjnego

Istotą orzeczenia FTK stało się stwierdzenie, że zarówno rząd federalny jak i niemiecki Bundestag naruszyły przepisy art. 38 ust. 1 zdanie pierwsze w związku z art. 20 ust. 1 i 2 w związku z art. 79 ust. NUZ, naruszając tym samym prawa skarżących. Naruszenie to polegało na nie podjęciu odpowiednich kroków w celu podważenia kolejnych decyzji EBC poczynwszy od decyzji 2015/774 z 4 marca 2015 r. w sprawie programu zakupu aktywów sektora publicznego na rynkach wtórnych¹⁶ zmienionej następnie kilkoma kolejnymi decyzjami UE¹⁷. Trybunał podkreślił, że „Rada Prezesów Europejskiego Ban-

Legal Order? na portalu Jurist związanym z Uniwersytetem w Pittsburghu: <https://www.jurist.org/commentary/2020/06/nick-kenny-german-constitutional-court-eu> (6.02.2021).

¹⁵ Oficjalny biogram sędziego Voßkuhle: <https://web.archive.org/web/20080914025926/http://www.bundesverfassungsgericht.de/richter/vosskuhle.html> (6.02.2021).

¹⁶ Program zakupu aktywów sektora publicznego, EBC/2015/10 (Dz.U. L 121 z 14 maja 2015 r.), s. 1.

¹⁷ Decyzja (UE) 2015/2101 z 5 listopada 2015 r., zmieniająca decyzję (UE) 2015/774 w sprawie programu zakupu aktywów sektora publicznego na rynkach wtórnych EBC/2015/33, s. 106; (Dz.U. L 303 z 20 listopada 2015 r.), decyzja EBC (UE) 2015/2464 z 16 grudnia 2015 r.,

ku Centralnego nie oceniła ani nie uzasadniła, że środki przewidziane w tych decyzjach są zgodne z zasadą proporcjonalności”.

Podkreślić należy, że niemiecki Trybunał wykonał olbrzymią pracę analityczną i w uzasadnieniu swojego stanowiska, dokonał drobiazgowego przeglądu rozpoznawanej materii. Jeśli porównamy tę część uzasadnienia FTK z uzasadnieniem zawartym we wspomnianym orzeczeniu prejudycjalnym TSUE, to można naprawdę wypowiedzieć się z bardzo dużym szacunkiem o wnikliwości, dokładności i precyzji myślenia sędziów niemieckich. W świetle dokonanej przez nich pracy, można z całą pewnością powiedzieć, iż nikt nie ma prawa powiedzieć, że ich rozstrzygnięcie zostało podyktowane innymi niż merytoryczne przesłanki.

Nie będziemy tego fragmentu orzeczenia poddawać tutaj bliższej analizie, bowiem poruszana w nim natura ma charakter niezwykle specjalistyczny i z pewnością wykracza poza ramy tekstu, który ma przecież inne cele. Warto jednak bliżej przyjrzeć się głównym tezom postawionym przez Trybunał niemiecki. I tak przyjęto iż:

1. W przypadku gdy kontrola *ultra vires* lub kontrola tożsamości rodzą pytania dotyczące ważności lub interpretacji *środka* podjętego przez instytucje, organy, urzędy i agencje Unii Europejskiej, Federalny Trybunał Konstytucyjny zasadniczo opiera swoją kontrolę na zrozumieniu i ocenie takiego *środka* zaproponowanego przez Trybunał Sprawiedliwości Unii Europejskiej.

Już zatem w pierwszym stwierdzeniu FTK potwierdza swoje uprawnienie do kontroli działania instytucji UE pod kątem przestrzegania zasady *ultra vires*. Jest to nie tylko prawo, ale wręcz obowiązek spoczywający na tym organie.

2. W tezie kolejnej uznano, iż jeśli TSUE przekracza swój mandat sądowy, określony przez funkcje powierzone mu w art. 19 ust. 1 zdanie

zmieniająca decyzję (UE) 2015/774 w sprawie programu zakupu aktywów sektora publicznego na rynkach wtórnych EBC/2015/48, s. 1; (Dz.U. L 344 z 30 grudnia 2015 r.), decyzja EBC (UE) 2016/702 z 18 kwietnia 2016 r., zmieniająca decyzję (UE) 2015/774 w sprawie programu zakupu aktywów sektora publicznego na rynkach wtórnych EBC/2016/8, s. 24; (Dz.U. UE L 121 z 11 maja 2016 r.), decyzja EBC (UE) 2017/100 z 11 stycznia 2017 r. zmieniająca decyzję (UE) 2015/774 w sprawie programu zakupu aktywów sektora publicznego na rynkach wtórnych EBC/2017/1, s. 51 (Dz.U. L 16 z 20 stycznia 2017 r.).

drugie TUE (w przypadku gdy interpretacja traktatów nie jest zrozumiała), to dlatego działanie musi być uważane za arbitralne z obiektywnego punktu widzenia. Jeżeli TSUE przekroczy granice określone traktatowo, jego orzeczenia nie są już objęte art. 19 ust. 1 zdanie drugie TUE w związku z krajowym aktem zatwierdzenia; przynajmniej w odniesieniu do Niemiec w decyzjach tych brakuje minimalnej legitymacji demokratycznej niezbędnej na podstawie art. 23 ust. 1 zdanie drugie w związku z art. 20 ust. 1 i 2 oraz art. 79 ust. 3 NUZ.

3. W przypadku naruszenia podstawowych interesów państw członkowskich, jak ma to zwykle miejsce przy interpretacji kompetencji przyznanych UE jako takiej i jej demokratycznie uzasadnionemu programowi integracji europejskiej (*Integrationsprogramm*), kontrola sądowa nie może po prostu zaakceptować stanowisk przedstawionych przez EBC, bez ściślejszej kontroli.
4. Połączenie szerokiego zakresu uznania przyznanego danej instytucji w połączeniu z ograniczonym standardem kontroli stosowanym przez TSUE, wyraźnie nie zapewnia wystarczającego skutku dla zasady przyznania i toruje drogę do ciągłej erozji kompetencji państw członkowskich.
5. Aby chronić zasadę demokracji, konieczne jest poszanowanie podstaw podziału kompetencji w UE. Ostateczność programu integracji europejskiej nie może podważać zasady przyznania, jednej z podstawowych zasad UE.
- 6.a. W kontekście rozgraniczenia kompetencji między UE a państwami członkowskimi zasada proporcjonalności oraz ogólne oszacowanie i ocena, jakie one pociągają za sobą, mają ogromne znaczenie w odniesieniu do zasad demokracji i suwerenności narodu. Nieprzestrzeganie tych wymagań potencjalnie przesunął podstawy podziału kompetencji w UE, podważając zasadę przyznania.
- 6.b. Program skupu obligacji skarbowych jest zgodny z zasadą proporcjonalności tylko wtedy, gdy stanowi odpowiedni i konieczny środek do osiągnięcia zamierzonego celu; zasada proporcjonalności wymaga, aby cel polityki pieniężnej programu i skutki polityki gospodarczej były identyfikowane, wyważone i zrównoważone względem siebie. Jeżeli cel programu w zakresie polityki pieniężnej jest realizowany

bezwarunkowo, a jego skutki dla polityki gospodarczej są ignorowane, w oczywisty sposób lekceważy zasadę proporcjonalności zapisaną w art. 5 ust. 1 zdanie drugie i art. 5 ust. 4 TUE.

- 6.c. Fakt, że ESBC nie jest upoważniony do podejmowania decyzji w zakresie polityki gospodarczej lub społecznej, nie wyklucza wpływu programu zakupu obligacji skarbowych na przykład na dług publiczny, oszczędności osobiste, emerytury i renty programy emerytalne, ceny nieruchomości oraz utrzymanie rentowności ekonomicznie nierentownych przedsiębiorstw; czynniki te są uwzględniane w ocenie proporcjonalności zgodnie z art. 5 ust. 1 zdanie drugie i art. 5 ust. 4 TUE oraz – w ogólnej ocenie – porównane z celem polityki pieniężnej, który program ma osiągnąć i jest w stanie osiągnąć.
7. Ustalenie, czy program taki jak program zakupów sektora publicznego w oczywisty sposób obchodzi zakaz zawarty w art. 123 ust. 1 TFUE, nie zależy od jednego kryterium; wymaga raczej ogólnego oszacowania i oceny odpowiednich okoliczności. W szczególności limit zakupów wynoszący 33% i podział zakupów zgodnie z kluczem kapitałowym EBC zapobiegają podejmowaniu selektywnych środków w ramach Programu Zakupów Sektora Publicznego z korzyścią dla poszczególnych państw członkowskich, a Eurosystem staje się większościowym wierzycielem jednego państwa członkowskiego.
8. Jeżeli system podziału ryzyka w przypadku zakupów obligacji w ramach programu zakupu sektora publicznego podlegałby (wstecz) zmianom, wpłynęłoby to na limity określone przez ogólną odpowiedzialność budżetową niemieckiego Bundestagu i byłoby niezgodne z art. 79 ust. 3 prawa podstawowego. Sprowadzałoby się to zasadniczo do przejęcia odpowiedzialności za decyzje podejmowane przez strony trzecie o potencjalnie nieprzewidzianych konsekwencjach, co jest niedopuszczalne na podstawie niemieckiej ustawy zasadniczej.
9. W oparciu o odpowiedzialność związaną z integracją europejską (*Integrationsverantwortung*) rząd federalny i Bundestag są zobowiązane do podjęcia kroków w celu zapewnienia, aby EBC przeprowadził ocenę proporcjonalności. Muszą jasno przekazać swoją opinię prawną EBC lub podjąć inne kroki w celu przywrócenia zgodności z Traktatami.

10. Niemieckie organy konstytucyjne, organy administracyjne i sądy nie mogą uczestniczyć ani w opracowywaniu, ani we wdrażaniu, wykonywaniu lub operacjonalizacji aktów *ultra vires*. Zasadniczo dotyczy to również Bundesbanku.

Jak podniesiono również w dalszej części orzeczenia, art. 23 ust. 1 zdanie pierwsze i trzecie NUZ potwierdzają, że prawo do demokratycznego samostanowienia zawarte w art. 38 ust. 1 zdanie pierwsze w związku z art. 20 ust. 1 i 2 oraz art. 79 ust. 3 stosuje się co do zasady również w odniesieniu do integracji europejskiej. Demokratyczna legitymacja osób władzy publicznej sprawowana w RFN należy do zasadniczych treści zasady suwerenności narodu i tym samym stanowi część konstytucyjnej tożsamości ustawy zasadniczej chronionej w art. 79 (3). To dlatego jest poza zasięgiem integracji europejskiej zgodnie z art. 23 ust. 1 zdanie trzecie w związku z art. 79 (3)¹⁸.

Wynika z tego, że ustawa podstawowa nie zezwala niemieckim organom państwowym na przekazywanie suwerennych uprawnień do UE w taki sposób, żeby UE była uprawniona, w ramach niezależnego wykonywania swoich uprawnień, do tworzenia nowych kompetencji dla siebie. Sposób i zakres przekazania suwerennych uprawnień musi spełniać zasady demokracji. Należy zachować znaczną swobodę projektową w Bundestagu – zwłaszcza w formie jego uprawnień budżetowych.

Przyjrzyjmy się kolejnym ustaleniom niemieckich sędziów, bowiem mają one – w kontekście sytuacji sporu toczonego przez Polskę z Komisją Europejską przed TSUE – olbrzymią doniosłość. Jak podkreślono więc dalej, NUZ nie zezwala niemieckim organom państwowym na przekazywanie suwerennych uprawnień UE w taki sposób, żeby UE była uprawniona, w ramach niezależnego wykonywania swoich uprawnień, do tworzenia nowych kompetencji dla siebie. Zakazuje ona przyznania UE kompetencji do decydowania o własnych kompetencjach (*Kompetenz-Kompetenz*)¹⁹ W każdym razie dynamiczne postanowienia traktatów muszą podlegać odpowiednim zabezpieczeniom,

¹⁸ Por. Die Entscheidungen des Bundesverfassungsgerichts (dalej: BVerfGE) 89, 155 <182>; 123, 267 <330>; 129, 124 <169>; 142, 123 <191 ust. 127>; BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 – pkt 119.

¹⁹ Por. BVerfGE 89, 155 <187 i 188, 192, 199>; 123, 267 <349>; również BVerfGE 58, 1 <37>; 104, 151 <210>; 132, 195 <238 para. 105>; 142, 123 <191 i 192 para. 130>; 146, 216 <250 para. 48>.

które umożliwią niemieckim organom konstytucyjnym na skuteczne wykonywanie ich odpowiedzialności w odniesieniu do integracji europejskiej²⁰.

Sposób i zakres przekazania suwerennych uprawnień muszą odpowiadać zasadom demokracji. Przepis art 38 ust. 1 zdanie pierwsze NUZ chroni posiadaczy prawa głosu przed utratą merytoryczną ich suwerennej władzy – władzy, która ma kluczowe znaczenie dla porządku konstytucyjnego – wynikającej z znacznego ograniczenia praw Bundestagu, ponieważ taka strata ograniczyłaby swobodę projektowania opartą na organie konstytucyjnym, ustanowionym na podstawie zasad wolnych i równych wyborów²¹. W przypadku przekazania suwerennych uprawnień do UE zgodnie z art. 23 (1), należy zapewnić, aby niemiecki Bundestag zachował dla siebie funkcje i uprawnienia o znaczącym znaczeniu politycznym²².

Artykuł 38 ust. 1 zdanie pierwsze, art. 20 ust. 1 i 2 oraz art. 79 (3) NUZ chronią w szczególności uprawnienia budżetowe niemieckiego Bundestagu²³ i jego ogólną odpowiedzialność budżetową, jako niezbędne elementy konstytucyjnej zasady demokracji²⁴. Do niemieckiego Bundestagu, jako organu bezpośrednio odpowiedzialnego przed ludem, należy podejmowanie wszystkich niezbędnych decyzji dotyczących dochodów i wydatków; to uprawnienie stanowi część rdzenia art. 20 ust. 1 i 2 ustawy zasadniczej, co jest poza zasięgiem zmian konstytucyjnych²⁵. Do Bundestagu należy zatem określenie ogólnego obciążenia finansowego nałożonego na obywateli i decydowanie o niezbędnych wydatkach państwa²⁶. W związku z tym przekazanie takich suwerennych uprawnień narusza zasadę demokracji przynajmniej w przypadkach, w których rodzaj i poziom wydatków publicznych są w znacznym stopniu określane na szczeblu ponadnarodowym, pozbawiając Bundestag jego uprawnień decyzyjnych²⁷.

²⁰ Por. BVerfG, wyrok z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 121.

²¹ Por. BVerfGE 123, 267 <341>; 142, 123 <190 ustęp 125>.

²² Por. BVerfGE 89, 155 <182>; 123, 267 <330, 356>; 142, 123 <195 ust. 138>; BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 122.

²³ Por. BVerfGE 123, 267 <359>; 129, 124 <177, 181>.

²⁴ Por. BVerfGE 123, 267 <359>; 129, 124 <177>; 132, 195 <239 para. 106>; 135, 317 <399 i 400 para. 161>; 142, 123 <195 para. 138>; 146, 216 <253 i 254 pkt 54>.

²⁵ Por. BVerfGE 70, 324 <355 i 356>; 79, 311 <329>; 129, 124 <177>; 142, 123 <195 pkt 138>.

²⁶ Por. BVerfGE 123, 267 <361>.

²⁷ Por. BVerfGE 129, 124 <179>; BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 123.

W tym kontekście art. 38 ust. 1 zdanie pierwsze w związku z art. 20 ust. 1 i 2 zdanie pierwsze ustawy zasadniczej dają wyborcom prawo w stosunku do rządu federalnego, Bundestagu i, w zależności od przypadku, Bundesratu, zmuszając te organy konstytucyjne do monitorowania, czy instytucje, organy, urzędy i agencje Unii Europejskiej stosują się do programu integracji europejskiej, aby powstrzymać się od uczestnictwa w przyjmowaniu i wdrażaniu środków przekraczających limity programu integracji, a jeżeli takie środki stanowią oczywiste i znaczące strukturalnie przekroczenie kompetencji UE, aby aktywnie podjąć kroki w celu zapewnienia zgodności z agendą integracji i poszanowania jej ograniczeń. Federalny Trybunał Konstytucyjny przeprowadza przegląd *ultra vires*, aby ocenić, czy standardy te są spełnione.

Nadrzędność Konstytucji (art. 20 ust. 3 NUZ) zobowiązuje organy konstytucyjne uczestniczące w wykonywaniu oraz w dalszym kształtowaniu i rozwoju programu integracji w celu zapewnienia przestrzegania jego granic²⁸. Pod tym względem organy konstytucyjne ponoszą trwałą odpowiedzialność za dopilnowanie, by instytucje, organy, urzędy i agencje UE przestrzegały programu integracji europejskiej²⁹.

Odpowiedzialność ta odpowiada prawom przyznanym obywatelom jako elektoratowi przed organami konstytucyjnymi, zapisanymi w art. 38 ust. 1 zdanie pierwsze NUZ, które zobowiązuje organy konstytucyjne do zapewnienia, aby ograniczenie ich prawa do demokratycznego samostanowienia wynikające z realizacji programu integracji europejskiej nie wykraczało poza to, co jest uzasadnione dopuszczalnym przeniesieniem suwerennych kompetencji do UE³⁰.

Prawo to jest przede wszystkim skierowane przeciwko rządowi federalnemu i Bundestagowi, ponieważ te dwa organy konstytucyjne posiadają specjal-

²⁸ Por. BVerfGE 123, 267 <351 i n., 435>; 129, 124 <180 i 181>; 135, 317 <399 i n. para. 159 i n.>; 142, 123 <208 para. 164>.

²⁹ Por. BVerfGE 123, 267 <352 i n., 389 i n., 413 i n.>; 126, 286 <307>; 129, 124 <181>; 132, 195 <238 i 239 para. 105>; 134, 366 <394 i 395 para. 47>; 142, 123 <208 pkt 165>; BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 141).

³⁰ Por. BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14, pkt 142.

ne kompetencje w dziedzinie spraw zagranicznych³¹. W przypadku oczywistego i strukturalnie istotnego przekroczenia kompetencji przez instytucje, organy, urzędy i agencje UE, te organy konstytucyjne muszą, wykonując swoje uprawnienia, podjąć aktywne kroki w celu zapewnienia zgodności z programem integracji i poszanowaniem jego granic³². Obowiązek ten może również obejmować Bundesrat lub prezydenta federalnego.

Wykonując swoje uprawnienia, organy konstytucyjne mogą wywiązać się ze swojej trwałej odpowiedzialności w odniesieniu do integracji europejskiej tylko pod warunkiem stałego monitorowania realizacji programu integracji europejskiej. Dotyczy to tym bardziej sytuacji, gdy władzę publiczną sprawują organy mające jedynie słabe powiązania z legitymacją demokratyczną³³.

W przypadku gdy środki podjęte przez instytucje, organy, urzędy i agencje UE przekraczają granice agendy integracji europejskiej w sposób oczywisty i znaczący strukturalnie, obowiązkiem rządu federalnego i Bundestagu jest aktywne zajęcie się pytaniem, w jaki sposób kolejność kompetencji może zostać przywrócona i w celu pozytywnego ustalenia, który kierunek postępowania należy kontynuować³⁴.

W tym kontekście organom konstytucyjnym przysługuje szeroka swoboda polityczna. Mogą one z mocą wsteczną uzasadniać przekroczenie kompetencji, inicjując – w granicach określonych w art. 79 (3) NUZ – zmianę prawa pierwotnego UE³⁵ oraz, w drodze procedury określonej w art. 23 ust. 1 zdanie drugie i trzecie NUZ, formalnie przekazują suwerenne uprawnienia, które były wykonywane *ultra vires*. Jeżeli jednak nie jest to możliwe lub nie jest pożądane, organy konstytucyjne są zobowiązane do stosowania środków prawnych lub politycznych w celu wycofania aktów nieobjętych programem

³¹ Por. BVerfGE 90, 286 <381 i n.>; 121, 135 <156 i n.>; 131, 152 <195 i n.>; 140, 160 <187 i n. para 67 i n.>; 142, 123 <209 para. 167>; BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 – pkt 143.

³² Por. BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 142.

³³ Por. BVerfGE 130, 76 <123 i 124>; 136, 194 <266 i 267 pkt. 176 i 177>; 142, 123 <208 i 209, pkt 165>; BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 146.

³⁴ Por. BVerfGE 134, 366 <397 ust. 53>; 142, 123 <209 i 210 ust. 167>; BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 147.

³⁵ Por. BVerfGE 123, 267 <365>; 134, 366 <395 ust. 49>; 142, 123 <211 ust. 170>.

integracji europejskiej oraz – o ile takie akty nadal obowiązują i mogą mieć skutek – podjąć odpowiednie działania, mające na celu ograniczenie wpływu krajowego takich działań w największym możliwym zakresie³⁶.

Warunki, w jakich FTK przeprowadza kontrolę *ultra vires*, są dobrze ugruntowane³⁷. Trybunał może uznać, że akt narusza zasadę przekazania, jeżeli instytucje, organy, urzędy i agencje Unii Europejskiej przekroczyły granice swoich kompetencji w sposób, który jest sprzeczny z zasadą przyznania (art. 23 ust. 1 ustawy zasadniczej); innymi słowy, należy ustalić, że naruszenie kompetencji jest wystarczająco kwalifikowane. Wymaga to, aby akt wyraźnie przekraczał kompetencje UE, co spowodowało strukturalnie znaczącą zmianę podziału kompetencji ze szkodą dla państw członkowskich.

Strukturalnie istotne przesunięcie kompetencji ze szkodą dla państw członkowskich powoduje, że przekroczenie kompetencji ma znaczący wpływ na zasadę przyznania i na zakres, w jakim przestrzegane jest poszanowanie porządku prawnego jako części praworządności³⁸. Zasadniczo ma to miejsce, jeżeli wykonywanie danej kompetencji przez instytucję, organ, urząd lub agencję UE wymagałoby zmiany traktatu zgodnie z art. 48 TUE lub klauzuli ewolucyjnej (*Evolutivklausel*)³⁹, wymagającej działania niemieckiego prawodawcy na podstawie albo art. 23 ust. 1 zdanie drugie NUZ lub ustawy o odpowiedzialności Bundestagu i Bundesratu w odniesieniu do integracji europejskiej⁴⁰.

Podczas gdy FTK musi rozpatrywać uzasadnione wyzwania *ultra vires* dotyczące aktów instytucji, organów, urzędów i agencji UE, traktaty przyznają TSUE mandat do interpretacji i stosowania traktatów oraz zapewnienia jednolitości i spójności prawa UE (por. art. 19 ust. 1 pkt 2 TUE, art. 267 TFUE). Konieczne jest, aby odpowiednie mandaty sądowe były wykonywane w sposób skoordynowany. Jeżeli jakiegokolwiek państwo członkowskie mo-

³⁶ Por. BVerfGE 134, 366 <395 i 396 ust. 49>; 142, 123 <211 i n. ust. 170 i n. > BVerfG, wyrok z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 149.

³⁷ BVerfGE 126, 286 <302 i n.>; 134, 366 <382 i n. par. 22 i n.>; 142, 123 <198 i n., para 143 i n.>; BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 140 i n.

³⁸ Por. BVerfGE 126, 286 <304>.

³⁹ Por. TSUE, opinia 2/94 z 28 marca 1996 r., Przystąpienie do EKPC, Rec. 1996, I-1783 <1788 ust. 30>.

⁴⁰ Por. BVerfGE 89, 155 <210>; 142, 123 <201 i 202 ust. 151 >; BVerfG, wyrok Drugiego Senatu z 30 lipca 2019 r. – 2 BvR 1685/14, 2 BvR 2631/14 –, pkt 153.

głoby z łatwością powołać się na organ, który zadecyduje za pośrednictwem własnych sądów o ważności aktów UE, może to podważyć pierwszeństwo stosowania prawa Unii i zagrozić jego jednolitemu stosowaniu. Gdyby jednak państwa członkowskie całkowicie powstrzymały się od przeprowadzania jakiegokolwiek przeglądu *ultra vires*, przyznałyby organom UE wyłączną władzę nad traktatami, nawet w przypadkach, w których UE przyjmuje interpretację prawną, która zasadniczo byłaby zmianą traktatu lub rozszerzeniem jego kompetencji.

Przegląd działania *ultra vires* należy przeprowadzać z powściągliwością, nadając konstytucji otwartość na integrację europejską. Interpretacja i stosowanie prawa UE, w tym określenie mających zastosowanie standardów metodologicznych, należy przede wszystkim do TSUE, w którym w art. 19 ust. 1 zdanie drugie TUE wzywa się do zapewnienia przestrzegania prawa przy interpretacji i stosowaniu Traktatów.

Uznane przez TSUE standardy metodologiczne dotyczące sądowego rozwoju prawa oparte są na (konstytucyjnych) tradycjach prawnych wspólnych dla państw członkowskich (por. także art. 6 ust. 3 TUE, art. 340 ust. 2 TFUE), które znajdują odzwierciedlenie w szczególności w orzecznictwie sądów konstytucyjnych i sądowych państw członkowskich oraz Europejskiego Trybunału Praw Człowieka. Stosowanie tych metod i zasad przez TSUE nie może i nie musi całkowicie odpowiadać praktyce sądów krajowych, jednak TSUE nie może po prostu lekceważyć takiej praktyki.

FTK polecił również w swoim orzeczeniu, aby po upływie okresu przejściowego nieprzekraczającego trzech miesięcy, umożliwiającego niezbędną koordynację z ESBC, Bundesbank zaprzestał dłużej uczestniczyć we wdrażaniu i wykonywaniu wymienionych wcześniej decyzji EBC. Bundesbank nie ma prawa dokonywać żadnych dalszych zakupów obligacji, ani nie przyczyniać się do kolejnego wzrostu miesięcznego wolumenu zakupów. Sytuacja taka może ulec zmianie jedynie wtedy, jeśli Rada Prezesów EBC przyjmie nową decyzję, która w zrozumiały i uzasadniony sposób wykaże, że cele polityki pieniężnej realizowane przez EBC nie są nieproporcjonalne do skutków polityki gospodarczej i fiskalnej wynikających z programu. Pod tym samym warunkiem Bundesbank musi zapewnić, że obligacje już zakupione w ramach PSPP i znajdujące się w jego portfelu zostaną sprzedane na podstawie – być może długoterminowej – strategii skoordynowanej z ESBC.

VI. Podsumowanie

Nie miejsce tu aby rozważać polityczne i ekonomiczne konsekwencje orzeczenia FTK z 5 maja 2020 r. Warto natomiast podkreślić tutaj dwa elementy wynikające z rozstrzygnięcia FTK.

Po pierwsze jest ono silnym głosem porządkującym wskazane we wstępie, uzurpacyjne działania instytucji europejskich – zwłaszcza TSUE oraz Komisji Europejskiej – w ostatnich kilku latach (nie tylko zresztą względem Polski). Wydaje się, że w momencie kiedy niemiecki establishment finansowy uświadomił sobie potencjalną skalę konsekwencji pozostawienia swobody działania eurokratom, którzy są wyalienowani z jakiejkolwiek kontroli demokratycznej, uznał iż należy powiedzieć mocne „nie” takim praktykom. Nie ulega jednak wątpliwości, że opisany tok rozumowania zaprezentowany przez FTK stanowić będzie nie lada wyzwanie dla federalistycznych dążeń eurokratycznych kręgów w Brukseli.

Po drugie, trudno przecenić znaczenie przytoczonych wyżej tez w kontekście polskich sporów z Komisją Europejską i TSUE, zwłaszcza w obszarze organizacji sądownictwa. Znajdujemy tu gotowy zestaw argumentacji zarówno dla polskiego Trybunału Konstytucyjnego, który ma wręcz obowiązek konstytucyjny dokonania podejmowanych przez te instytucje działań wobec Polski jako *ultra vires*, jak i dla polskiego rządu. Skorzystanie zeń jest więc nie cierpiącym zwłoki nakazem chwili.

Literatura

- Buras P., Dalhuisen J., *The German Constitutional Court's ruling: A wake – up call for Europe*, https://www.ecfr.eu/article/commentary_the_german_constitutional_courts_ruling_a_wake_up_call_for_europ
- Cameron D.R., *German Constitutional Court rejects European Court of Justice ruling on bond purchases as EU heads into “historic recession”* <https://macmillan.yale.edu/news/german-constitutional-court-rejects-european-court-justice-ruling-bond-purchases-eu-heads>
- Górska-Szymczak J., „More perfect Union” versus „ever closer Union”. *Rozwój unii międzypaństwowych w Stanach Zjednoczonych i Unii Europejskiej w pierwszych pięćdziesięcioleciach ich istnienia*, Toruń 2018.

Górski G., *Sąd Najwyższy Stanów Zjednoczonych do 1930 roku*, Lublin 2006.

Górski G., *Sąd Najwyższy USA pod prezesurą J. Marshalla 1801–1835*, „Roczniki Nauk Prawnych” 2001, t. XI, z. 1.

Kenny N., *The German Constitutional Court vs the European Court of Justice: The Fracturing of the European Legal Order?* <https://www.jurist.org/commentary/2020/06/nick-kenny-german-constitutional-court-eu>.

Lahodinsky O., *Why the judgment of the German Constitutional Court is extremely dangerous for the EU*: <https://www.neweurope.eu/article/why-the-judgment-of-the-german-constitutional-court-is-extremely-dangerous-for-the-eu>.

Lenaerts K., Van Nuffel P., Bray R., *Constitutional Law European Union*, London 1999.